

ORHAN KESKİNTAŞ • Adalet, Ahlâk ve Nizam

ORHAN KESKINTAŞ 1973 yılında Muş'ta doğdu. "Osmanlı Siyasetnamelerinde Adalet, Ahlak ve Nizam Üzerine Bir İnceleme" adlı doktora tezini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladı (2016). Evli ve üç çocuk babasıdır. Halen Muş Alparslan Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

İletişim Yayınları 2542 • Araştırma-İnceleme Dizisi 421

ISBN-13: 978-975-05-2278-9

© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2017, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

YAYINA HAZIRLAYAN A. Celil Kaya

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ORHAN KESKİNTAŞ

Adalet, Ahlâk ve Nizam

Osmanlı Siyasetnameleri

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	9
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SİYASAL DÜŞÜNCESİNİN

9.-14. YÜZYILDAN DEVRALDIĞI MİRAS

(1. EPISTEMİK ÇERÇEVE).....	21
-----------------------------	----

İslâm düşüncesinde adalet, ahlâk ve nizam (9.-14. yüzyıllar).....	21
---	----

<i>Tevhit inancı ile adalet arasındaki ilişki</i>	22
---	----

Adaletin anlamı ve önemi.....	25
-------------------------------	----

Adaletin ontolojik ve epistemolojik temeli.....	26
---	----

Adaletin kapsadığı alanlar.....	28
---------------------------------	----

<i>Nefs teorisi ve ahlâk düşüncesi arasındaki ilişki</i>	31
--	----

Nefsin tanımı ve hürriyet.....	31
--------------------------------	----

Siyaset-i nefis.....	36
----------------------	----

Nefsin güdüleri / kuvveleri.....	40
----------------------------------	----

Ahlâkın tanımı, ahlâki normların kökeni ve nizam.....	41
---	----

9.-14. yüzyıllar arasında

<i>devlet ve nizam düşüncesi arasındaki ilişki</i>	44
--	----

9.-14. yüzyıl arasında devlet düşüncesi.....	48
--	----

9.-14. yüzyıllar arasında nizam düşüncesi.....	55
--	----

Nizamın sosyo-politiği.....	56
-----------------------------	----

Tarımsal aristokrasinin yokluğu

ve göçebelik karşısında istikrar arayışı.....	59
---	----

Sünni düşünce: İstikrar teolojisi mi, nizam ontolojisi mi?.....	61
---	----

Düşünsel nizamı sağlayan araçlar.....	67
---------------------------------------	----

Anadolu öncesi Türk düşüncesinde adalet, ahlâk ve nizam düşüncesi (9.-14. yüzyıllar).....	71
<i>Kut (devlet) ve erdem</i>	72
<i>Töre ve adalet</i>	78
<i>Adalet ve akıl</i>	83
<i>Nizam-ı âlemin tarihsel kökleri ve Türk cihan hâkimiyeti</i>	86
Gök Tanrı inancı.....	87
Göçebelik.....	89
Cihan hâkimiyeti inancının iki temel aracı: Rûya ve “Kızıl Elma”.....	91
Cihan hâkimiyeti, “ben idraki” ve mekân ilişkisi.....	92
<i>Moğollardan sonra değişen nizam, toplum ve siyaset</i>	94

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASETNAMELER VE OSMANLI SİYASETNAMELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ (2. EPİSTEMİK ÇERÇEVE)	97
Siyasetnamenin tanımı, ortaya çıkışı, türleri.....	97
Osmanlı siyasetnamelerinin genel özelliği.....	104
<i>Osmanlı siyasetnamelerini farklılaştıran nedenler</i>	105
<i>Osmanlı siyasetnamelerinin farklı nitelikleri</i>	107
<i>Osmanlı siyasetnamelerinin temel sorunları</i>	109
<i>Siyasetname yazarlarına yönelik eleştiriler</i>	110
<i>Kavram tartışması: Islahatname mi, siyasetname mi?</i>	113
Felsefi siyasetnamelerde erdemli kentin mekân düşüncesinin İslâmî mekân kavramıyla karşılaştırılması.....	114
<i>İslâm’da mekân algısı ve ideal düzenin ötelenmesi</i>	115
<i>Mekâna karşı sireti önceleyen zaman kavrayışı</i>	119
<i>Erdemli kent ve iyinin tanımı</i>	121
<i>Erdemli kentte öteki olmak veya filozofların nevâbiti</i>	125
Şiir, hikâye ve siyasetnamelerin varlık telakkisi.....	127

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI SİYASETNAMELERİNDE ADALET DÜŞÜNCESİ	135
Ferde ait adalet alanı.....	137
<i>Orta eylem olarak adalet</i>	138
<i>Salih amele dayalı adalet</i>	143
Devlete ait adalet alanı.....	145
<i>Devlet aklına göre toplumsal sınıflar alanında adalet</i>	150
Adalet Dairesi.....	152
<i>Hükümdar ve düzeni</i>	156
İki kardeş: Adalet ve mülk.....	158
Mülkün amacı.....	162

Mülkün çeşitleri.....	168
Adalet ve pragmatizm.....	171
Kanun ve taşıdığı iddia	174
Osmanlı'da ilk kanun ve anlamı.....	177
Kanunun sosyo-politiğinde değişimler.....	180
Kanun-ı kadim üzerine bir tartışma mı, elit değişimi mi?.....	181
Değişimler karşısında kanunun yeni anlamları.....	184
Değişim ve tarihi yeniden yorumlama gereği.....	187
Divanîhümayun	188
Âleme ait adalet alanı	191
Âlem bağlamında adaletin tanımı	193
Dinsel varoluş açısından âlem ve adalet	198
Eşitlik ve birlik	200
Âlemdeki varlığın niteliğini bilme ve adalet	203
Adalet ve öznesi / masum ve mazlum	206
Adalet ve bereket	208

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI SİYASETNAMELERİNDE AHLÂK DÜŞÜNCESİ	211
Osmanlı siyasetnamelerindeki ahlâk düşüncesinin kaynakları.....	212
Erdemin doğası üzerine.....	215
Siyasetnamelerde erdemlerin sınıflandırılması.....	220
Ferdin siretine ilişkin erdem.....	221
Akıl ve ahlâk ilişkisi.....	224
Osmanlı ekonomik dünya görüşünün ahlâki kökenleri.....	226
Ahlâki alanların konumlandırılması.....	228
Siyasetnamelerdeki ahlâk alanları.....	232
Devlet ahlâkı	232
Hükümdarın merkezî niteliği.....	234
Hükümdarın etik tanımı.....	235
Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak.....	237
Devlet aklının ahlâki içeriği.....	238
<i>Düşman ve öteki</i>	246
<i>Kibir ve meratib / hiyerarşi</i>	248
Din ahlâkı	252
Dünyanın tabiatı ve mecazi hükümdarlık.....	254
Dinsel ahlâkın erdem kataloğu.....	256
Muhabbetin (sevginin) ontolojisi.....	261
Felsefi ahlâk	264
Ahlâkın ve erdem tanımı.....	265
Fazilet kenti ve idealin siretten mekâna seyri.....	266

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SİYASETNAMELERİNDE NİZAM DÜŞÜNÇESİ	273
Nizamın dinsel anlamı.....	276
Nizamın felsefi anlamı.....	279
Nizamın siyasal anlamı.....	282
Osmanlı Devleti'nde sınıf ve nizam.....	291
Nizam ve elitler.....	292
Nizam ve bütünleşme.....	296
Osmanlı idari yapısında nizam'ın anlamı ve "kanun-ı kadim".....	300
Varlık düşüncesinin değişmesi: Nizam-ı âlem'den nizam-ı devlete.....	304
SONUÇ	321
EKLER	323
EK 1 İbn Haldun ve Fârâbî'nin Devlet Düşünceleri Üzerine Bir Karşılaştırma.....	325
EK 2 Batı ile İslâm Dünyasındaki Devlet Kavramları Üzerine Karşılaştırma (Ortaçağ Dönemiyle Sınırlı Olmak Üzere).....	329
<i>KAYNAKÇA</i>	333
<i>DİZİN</i>	342

GİRİŞ

Çalışmamızda, siyasal ve toplumsal benliğin oluşmasına katkı sağlayan ve siyasetnamelerin ana teması olan adalet, ahlâk ve düzen kavramları; bu kavramların, tarihsel, sosyal ve kültürel yapı içinde oynadığı roller; Osmanlı kurumlarının oluşumu ve işleyişindeki önemleri ve Osmanlı'nın hegemonya stratejisi içindeki konumları analiz edilecektir.

Toplumsal ve siyasal yapıların ürettiği ya da oluşumuna katkı sağladığı kavramları çalışmanın bazı zorlukları vardır. Bu zorluklardan ilki, bugün sosyal bilimlerin, yaşamı bütünlüğünden koparıp onu alanlara bölerek her bir alanı bir disiplinin çalışma konusu yapmasıyla ilgilidir. Çalışmamızda incelenen kavramlar, Osmanlı düşüncesi içinde din, siyaset, kelam, fıkıh, ahlâk gibi değişik ilim dallarına konu olmuştur. Yaşamın bölümlere ayrılması ve her bölümün farklı bir sosyal disiplin açısından incelenmesi, geleneksel toplumların sahip olduğu bütüncül dünyayı anlamamızı zorlaştırır. Diğer bir zorluk ise, çalışmamızda Osmanlı tecrübesinin ne olduğu kadar ne olmadığına da vurgulanması gerektir. Bunu özellikle, herhangi bir olguyu ifade ederken yapılan kavram tercihleri üzerinden göstereceğiz.

Batı'nın tarihsel tecrübesinin ve düşünsel ikliminin oluştur-

muş olduğu kavramlar, Osmanlı tecrübesinin farklılığını izah etmekte yetersiz kalmaktadır. Kavram tercihleri belli riskleri içinde barındırır. Tikelin öznelliğini vurgulayıp kavram içine hapsolünabildiği gibi, evrensel kavramlar içinde de belirli toplumsal yapıların farklı kısımları görmezden gelinebilir. Sosyal bilim yapmanın genel geçer kavram kullanma koşulu/durumuyla, toplumların kendilerine has özelliklerini kendi kavramları ile ifade etmek, elbette bir gerilime neden olur. Çalışmamız da bu gerilimi dikkate alarak ilerleyecektir.

Toplumların kültürel ve siyasal yapılarını anlamının başlıca yollarından biri, içeriden analiz yapmaktır. Bu da Osmanlı toplumunun kendisini nasıl gördüğünü ve hangi kavramlarla ifade ettiğini, Osmanlı uygarlığının kendi alanını nasıl tanımladığını dikkate almakla mümkündür. Kavramlar, bu nedenle tarihin hafızası gibidir. İçlerinde, tarihsel süreç boyunca kazanmış oldukları farklı anlam katmanlarını, toplumun gelişme koşullarını, toplumsal uzamın bilgisi olan coğrafyayı taşırlar. Bu nedenle, siyasetnamelerde geçen anahtar kavramlar, çalışmamızda bu tarihsel anlamlarıyla kullanılacaktır. Siyasetnamelerde, örneğin, otorite kavramına karşılık gelebilecek vakar, haşmet, heybet gibi çok sayıda kavram bulunur; “otorite”nin modern kullanımı, bir ölçüde, bunların farklılıklarını dışarıda bırakır. Vakar, kişinin davranış biçiminin oluşturduğu etkiyi anlatırken; haşmet, kişinin kendisinden çok, sahip olduğu şeylerin gücünü; heybet ise korku ve saygı duygusunu ifade eder. Nitekim “Heybet, hicap içinde (saklı) olur,” sözü biçimin görünürlüğü ile emrin uygulanması olasılığı arasındaki ilişkiyi ifade etmek için kullanılır. Vakar, haşmet, heybet kavramları kişinin davranışlarıyla, sahip olduklarıyla ve varlığının biçimiyle elde ettiği üç farklı otorite biçimini anlatır. Bu nüanslar, Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısının analizine hissedilir derecede katkı sağlayacaktır.

Siyasetnamelerin tikel özelliklerinin daha iyi şekilde izah edilebilmesi için bazı karşılaştırmalar yapmamız gerekir. Bendix'e göre karşılaştırma “Bir yapıyı başka biriyle karşılaştırarak daha iyi görülmesini sağlar. Avrupa feodalizmi, sözgelimi, Ja-

pon feodalizmiyle karşılaştırılarak daha iyi tanımlanabilir. Batı uygarlığında kilisenin önemi, benzer bir din yöneliminin gelişmediği uygarlıklarla karşılaştırılarak daha açık görülebilir.” (Akt. Skocpol, 2011: 415). Bu yaklaşımda temel amaç, karşılaştırma yoluyla çalışılan vakıa, süreç veya kavramın diğer yapılardan ayrılan yanlarını ortaya çıkarmak; sahip oldukları tikelikleri göstermektir. Her vakıanın ve düşüncenin tikel özelliklerini göstermek için karşılaştırma yöntemi kullanılabilir. Çalışmamızda Osmanlı siyasetnamelerinin biçim, içerik ve üslup açısından daha önceki siyasetnamelerle, sınırlı düzeyde de olsa, mukayesesi yapılmıştır. Temel amacımız, bu yolla Osmanlı düşüncesinin sınırlarını daha net çizebilmektir.

Osmanlı toplumu ve düşüncesinin incelenmesinde, başlıca iki temel yaklaşım vardır. Bunlardan birincisi, sivil toplumun yokluğu varsayımından hareketle güçlü bir bürokratik yapıya dikkat çeken, Osmanlı siyasal mekanizmasını ceberut devlet veya güçlü devlet şeklinde ifade eden yaklaşımdır. Ortodoks eğilimi temsil eden bu yaklaşımda, güçlü bir merkezî yapı ve karşısında onunla gevşek bağ içerisinde bulunan çevre yer alır. Bu yaklaşımda bozulma, merkezin güç kaybetmesi; ıslahat ve tedbirler ise gücün iade edilmesi olarak değerlendirilir. Bu yaklaşımın önemli temsilcilerinden olan Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalçık gibi tarihçiler, toprak sistemini Osmanlı kurumsal yapısının merkezine yerleştirirler. Osmanlı’da adalet sisteminin temelini tımar sistemi olduğunu, bu sistemin eşitlikçi, adil ve durağan bir toplum yapısı ortaya çıkardığını ileri sürerler. Bu anlayış, siyasal iktidarın özsel olarak sultanda olduğunu savunurken; iktidarın sınıflarla ya da onlara eklenerek inşa edileceğini reddeder (Yılmaz, 2012: 120-121). Ortodoks yaklaşıma göre, toplumun korporatist yapısıyla “adaleti temel ilke kabul eden” yönetim anlayışının birleşmesi sonucu, Osmanlı barışı meydana gelir. Bu yaklaşıma göre, Osmanlı idari yapısı Weber modeline göre patrimonyalizmle; ekonomik olarak da patrimonyal şefin iktisadi kaynaklar üzerindeki mutlak yetkisiyle şekillenir. Servet ve birikim, pazar ilişkilerinden ziyade savaş ve vergi gelirlerine dayanmaktadır. Buna göre, kul taife-

sinin devlete ait gelirlerden rant alması anlamına gelen *prebend* sistemi, Osmanlı Devleti'nin temel bir özelliğidir. Nitekim İnalcık, Weber gibi, Osmanlı tımar sisteminin tipik anlaşmaya dayalı feodalizm yerine faydaya dayalı *prebendizm* olduğunu öne sürer (İnalcık, 1992: 66). Bu yaklaşım, Osmanlı siyasal düşüncesini tımar ve toprak yönetiminden hareketle ele alır.

İkinci yaklaşıma, Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısını merkez-çevre ikilemi içinde analiz eder. Edward Shill'in geliştirdiği merkez-çevre modelini Şerif Mardin, Türk siyasasını anlamak için kullanır. Ona göre merkez ile çevre, birbirine çok gevşek bağlarla bağlı iki dünyadır. Merkez; ordu, din ve bürokratik yapıları kontrol eder. Ortodoks İslâmi anlayış, devletin, dini kontrol etmesinde önemli bir araçtır. Merkez, hâkim kültürü kontrol ederek onun içinde oluşan meşruiyet ve adalet algıları bağlamında rıza üretir. Osmanlı bürokrasisinin temel özelliği, devlet otoritesini her şeyin üstünde tutmasıdır; zenginliğin bürokraside temerküz etmesinden dolayı yöneticiler, genelde tüccar ve üreticilerden daha varlıklıdır. Çevrede ise tarikatlar, gayrimüslimler ve göçebe Türkmenler vardır (Mardin, 1995: 38-43). Merkez-çevre analizinde, merkezî yapıyı meşru kılan, merkezî değerler sistemidir. Çevreye doğru ilerledikçe merkezî değerler sistemine bağlılık ve destek azalır. Çevrede karşı-değerlerin oluşması nedeniyle, merkezle aralarında bütünleşme ve uyum sorunları baş gösterir. Bürokratik aygıt, toplumun değerlerinin yeniden üretiminde ayrıcalıklı bir role sahip olduğu için, kültür, merkezî ve özerktir. Toplumsal bölünme, sosyal sınıflar arasında değil, merkez ile çevre arasındadır (Yılmaz, 2012: 124-125). Merkez-çevre analizinde temel çelişki, yöneten devlet ile yönetilen toplum arasındadır.

Birinci yaklaşım, Osmanlı toplum ve düşüncesini; yönetici devlet, yönetilen halk, siyasal elit ayrışması, sınıf yerine zümre kavramları ve yöneticilerin "nizam-ı âlem" düşüncesine bağlılıkları çerçevesinde değerlendirir. İkinci yaklaşım, devletin uzlaşmacı rolüne vurgu yapar ve hegemonya inşa sürecini analiz eder; birinciden farklı olarak tımar sistemini, meşruiyet ve adalet ekseninde biçimlenen hegemonya stratejisi-

nin içine yerleştirir. Bunun yanı sıra, “doğu despotizmi”ni ve “patrimonyalizm”i Osmanlı Devleti’ndeki merkezî bürokrasiyle temellendirir. Bu yaklaşıma göre, Osmanlı yönetim sistemi, ekonomik fazlanın ve siyasal iktidarın, merkezî yönetim ile taşradaki sınıflar arasında dağılımına göre işler. Taşra elitleri ile saray erkânı arasında sınıfsal çıkar ilişkilerine değinen bu yaklaşım, devletin baskı aygıtları ile egemenliğin; ideolojik aygıtlar ile de meşruiyetin sağlandığını savunur (Yılmaz, 2012: 120-128). Keyder ve İslâmoğlu, “nizam-ı âlem”in devamını kendi varoluş koşulu olarak gören bir devlet “idea”sını, Osmanlı sınıfsal yapısının temeli olarak savunurlar. Böylece devletin özgül işlevi, ebedî nizamı sağlama ve reyanın çıkarlarını koruma olarak biçimlenir. Bu işlevleri gören kurumlar, son tahlilde, devletin ideolojik özünden çıkar. Bu yaklaşımda, din ve onun ürettiği değerler, farklı sınıfları bir arada tutan ideolojik bağ olarak değerlendirilir. Devlet, ebedî nizamı sağlamak için tarımsal birikimi önler. Bu savunuya göre devlet, sadece politik kerteğe özgü değildir; ekonomik, politik, ideolojik kerteleleri kesip sistemi bütünleştiren egemen düşey unsurdur. Keyder ve İslâmoğlu, birinci yaklaşımı savunanları, merkezî bürokrasiye ve toprak sistemine ayrıcalık tanıdıkları, imparatorluk tarihini bunlara indirgedikleri gerekçesiyle eleştirirler. Onlara göre Halil İnalçık tarih ve Osmanlı adalet düşüncesini hukuki metinlere yansıtıldığı biçimde, Yakın Doğu “idea”sı üzerine kurar. İnalçık, hukuki metinlerin filolojik analizinin gerçek toplumu açıklayacağını varsayar; bu yüzden toplumu, “nizam-ı âlem”i sürdürüp yönetenlere adalet ve hamiyet dağıtan padişah ve bu konuda ona yardım eden yönetici elit ile toprağı işleyen reaya ve çiftçi olarak ikiye ayırır (İslâmoğlu ve Keyder, 1977: 50-52).

Birçok kişi, sosyal bilim yazılarının bilginin ve toplumsal gerçekliğin doğasına ilişkin felsefi varsayımlara dayandığı kanısındadır. Gouldner bunlara, “alan varsayımları” ve “dünya hipotezleri” der. Foucault farklı bir anlamda “episteme” der (Hamilton, 2011: 98). Alman “Sonderweg”ini ve Batı’nın biricikliğini yorumlarken Max Weber, sırasıyla, Almanya’nın Kıta Avrupası’ndan, Batı’nın ise Doğu’dan farkını ifade edebilecek kar-

şıtlıklar kullanır. Örneğin, feodalizm/prebendalizm; geleneksel/akılcı otorite; patrimonyalizm gibi sınıflandırmalar Batı ve Doğu toplumlarının kategorizasyonudur (Sönmez, 2011: 56). Günümüzde birçok sosyal bilimci, Osmanlı'nın toplumsal ve siyasal yapısını belli "episteme", "ideal tipler" ve "alan varsayımları" etrafında yorumlamaktadır.

Yukarıda özetlenen yaklaşımları ve kavramları, konumuz açısından "esnek aygıtlar" olarak kabul ediyoruz. Bu genel teoriler ve kavramlar yerine daha kesinlerini öneriyor değiliz. Ancak her teori ve kavram, tarihsel düşünceleri anlamak, yorumlamak ve aydınlatmak için "esnek" aygıtlar olarak kabul edilecektir. Bu durum "büyük teorilerle" yakın diyaloglar kurmak anlamına gelmez ancak teorik kavramların esnek olması gerekir. E. P. Thompson'a göre tarih, büyük teoriler imal eden bir fabrika olmadığı gibi seri halde küçük teorilerin üretildiği bir montaj hattı ya da yabancı imalatçıların teorilerinin "uygulanabildiği", "sınanabildiği" ve "doğrulanabildiği" devasa bir deney istasyonu da değildir. Söyleyebildikleri şeylerin ve söz dağarcıklarının bir kısmı öne sürülen sorular tarafından belirlenir (akt. Trimberger, 2011: 254).

Tarih ile teorik düşünce arasındaki diyalog ve etkileşimin biçimi çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Skocpol'e göre (2011: 406-421), tarih ile teorik düşünceleri birbirlerini etkiler hale getirmenin üç temel stratejisi vardır. Bu stratejilerin biri diğerine kapalı değildir; genelde çalışmalarda yaratıcı terkipler uygulanır. Birinci strateji, tarihe genel bir modelin uygulanmasıdır. Bu yaklaşımda "boş teorik kutu"lara olgular doldurulmaya çalışılır. Modelin kendisi vakıya uygulanmadan önce verili sayılmalıdır. İkincisi, tarihi ve tarihsel bir düşünceyi yorumlamak için kavramları kullanma stratejisidir. Bu yaklaşım, zengin karmaşıklıklarıyla verili zaman ve mekânı anlatır, aktörlerin yönelimlerine ve içinde hareket ettikleri kurum ve kültür bağlamlarına dikkat eder; teorik açıklamalara kuşku ile yaklaşır ancak teori karşıtı bir tutum almaz. Üçüncü stratejiyse tarihteki nedensel düzenlilikleri çözümlemedir. Yukarıda ifade edilen Osmanlı tarih ve kültürünü okuma biçimi çoğunlukla

bu üç stratejiden birincisine uyar. Çalışmamızda temel olarak kavram analizi esaslı strateji izlenecek; ancak zaman zaman diğerlerine de başvurulacaktır.

Ahlâk, adalet ve nizam gibi toplumun kendini kurmasında ve benliğini oluşturmasında temel olan kavramların muhtevasında toplumun mekân ve zamanla kurduğu ilişkiler, büyük metafizik sorulara verdiği gizli yanıtlar ile kendisine ait tasavvur ve bütünlüğü bulunur. Çalışmamıza temel olan kavramların, semantik içeriklerine ilaveten Osmanlı dünyasının bütünlüğü içinde yeniden şekillenen ve içerikleşen anlamları da bulunmaktadır. Osmanlı dünyasının toplumsal ve siyasal bütününe varılmadan bu kavramları izah etmek, toplumun “benlik idrakini”, bu dünyadaki bulunuşunu, dünyada mekân tutmalarını, zaman tasavvurlarını ihmal etmek anlamına gelir. Toplumun kendisine ait tasavvuru ve benlik idraki anlaşılmasından da kavramların içerikleri, tarihsel metinlerle düşüncelerin bağları yerleri ve metinlerin ruhu anlaşılabilir.

Toplumun kendi algısı sadece dilsel metinlerle izah edilemez; Osmanlı siyasal düşüncesi de dildeki kavramsal karşılıklarının üzerinden elbette tümüyle resmedilemez. Koselleck’in dediği gibi, her sosyal tarih ile onun kavranışı arasında kapatılmaz bir fark ve gerilim bulunur. Fiilen vuku bulan şey, onu yorumlayan dilsel ifadeden daha fazladır (Koselleck, 2013: 13-14). Bununla birlikte, geçmişte vuku bulan olay ve düşünceler, sonraki dönemde dildeki varlıklarını devam ettirebilirler. Tarih ve dil arasındaki gerilime rağmen, vakıalar ve düşünceler dilin varlığı ile düzene konur. Geçmişten bugüne kavramların sürekli kullanılması, farklı dönemlerde kavramın muhtevasına yeni anlamlar yükler. Dolayısıyla, kavramların içeriğinde “kademelendirilmiş zamansal derinlik” bulunur. Kavram tarihi, kavramın tarihsel durumlarda aldığı farklı içerikleri analiz eder.

Tarihî malzemeyi değerlendirme ya da tarihsel bir düşüncenin değerini ifade etme, yaşadığımız koşullardan bağımsız değildir. Geçmişteki hadise ve düşüncelerin, bugün varmak istediğimiz yerle irtibatı kurulmadan yorumlanması zordur. Zaten metni yorumlama biçimi, ne olduğumuz ve bugün gitmek iste-

diğimiz yerle bağlantılıdır. Bugünkü toplum ve din hakkındaki fikirlerimiz, tarihin ne olduğu hakkındaki düşüncemizi etkiler. Tarihsel düşüncüyü hatırlanmaya değer kılan, okuyucunun koşullarıdır. Tarihsel metinlerin mahiyetlerinden dolayı, yorumlara elbette bir sınır çekilmelidir. Yorum, en azından eserin mahiyetine aykırı olmamak durumundadır. Edward H. Carr'ın (2009: 35) tarihi, tarihçi ve olgu arasındaki kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ve geçmiş arasında bitmez bir diyalog olarak tanımlamasına benzer bir biçimde tarihsel düşünce ile yorumcu arasında, bugünün ve yarının baskısından dolayı sürekli bir diyalog oluşmaktadır. Bu, metnin birçok kez yeniden okunmasına ve kurulmasına yol açar.

Çalışmamızın amacı, siyasetnamelerdeki adalet, ahlâk ve nizam kavramlarını yalnızca betimlemek değil; aynı zamanda onların Osmanlı'daki toplumsal ve siyasal süreçler açısından işlevlerini ve toplumun kendini düşünüş biçimine katkılarını yorumlamaktır. Bu çalışma beş bölüm olarak planlanmıştır. Birinci Bölüm'de, siyasetnamelerin yorumlanmasında belirleyici çerçeve ve “epistemik araçlar” incelenmiştir. Bu bölüm, iki kısımdan oluşuyor. İlk kısımda, Osmanlı siyasetnamelerine kaynaklık eden, İslâm dininin adalet, ahlâk ve nizam anlayışı değerlendirilmiş, siyasetnamelerin alt yapısını oluşturan metafiziğin yorumlanmasına odaklanılmıştır. İslâm'ın temeli olan tevhit inancı çerçevesinde gelişen adalet, ahlâk ve nizam algıları analiz edilmiştir. Her siyasal davranışın üzerine inşa edildiği, insana dair bir düşünce sistemi vardır. İslâm düşüncesinde de nefis teorisi, gündelik ve siyasal davranışın temel açıklayıcısıdır. Beden siyaseti ya da “etik olarak siyaset” şeklinde de ifade edilebilecek, “kişinin kendi bedeni üzerindeki siyaseti”nin amaçları yine bu kısımda analiz edilmiştir. Bu kısımda, ayrıca, devletin var oluş sebebi olarak ileri sürülen “kargaşadan kaçış” ve nizam düşüncesi de değerlendirilmiştir. Kargaşa kaygı ve korkusu, siyasetname yazarı İbn Cema'ın (ö. 1333) (2010: 36) nizamı sağlayan gücün meşru iktidar olduğu tezinde kendini gösterir. Nizam, sadece siyasal alanda değil, düşüncede de bir dizi araçla sağlanmaya çalışılmıştır. Birlik ve toplanma anlamına ge-

len cem, icma gibi kavramlar, düşüncedeki sınırları belirler. Bu bağlamda, çalışmamızda siyasal ve düşünsel düzenin korunmasındaki ilişkiler de irdelenmiştir. İslâm düşüncesinin insana, topluma ve siyasal olana ilişkin dikey ilişkiyi çağrıştıran kavramlar yerine; mekânda yayılmayı ifade eden yatay kavramlar ürettiği savunulmuştur. İslâm dininin, ruhbanlık gibi bir sistemi kabul etmediği için kendi metafiziğinde aşkınla yakınlığa bağlı bir *dikey* hiyerarşi kurmadığı; “bir adım önde” anlamına gelen “imam” kavramında olduğu gibi yatay siyasal dili tercih (Lewis, 2011: 40) ettiği öne sürülmüştür. Daha sonra, hükümdarlık kurumunun oluşmasından dolayı, gücün teorileştirilmesi ve meşru bir hale dönüştürülmesi zorunluluğu ortaya çıktı ve İslâm’ın yatay siyasal dili, böylece dikey bir dile dönüştü. Bu zaruret kapsamında “Allah’ın gölgesi” gibi, dikey katmanlaşmayı gösteren siyasal bir dil üretildi. İslâm’ın kendisine inananlara sunduğu eşitlikçi ve yatay dille, hiyerarşik yapıda hükümdarın “saltanatçı” dili arasındaki gerilimin birçok siyasetnamede görüldüğü, yine bu kısmın önermelerinden biridir.

Birinci Bölüm’ün ikinci kısmında Anadolu öncesi Türk düşüncesinde adalet, ahlâk ve düzen algıları incelenmiştir. Bu bölümde “kut” ve devlet arasındaki ilişkiler, törenin kanun, nizam ve adaleti ihtiva eden anlamları üzerinde semantik tahliller yapılmış; yasa, ahlâk ve düzen ilişkileri sorgulanmıştır.

İkinci Bölüm’de genel olarak siyasetnameler ve Osmanlı siyasetnamelerinin konu, biçim, yazarın mensup olduğu sınıf ve işlevleri incelenmiştir. Osmanlı’yı önceleyen döneme ait (9.-13. yüzyıllar) siyasetnameler, Osmanlı siyasetnamelerinin felsefi alt yapısını oluştururlar. Bu bölümde, siyasetnamelerde mekân ve zaman kavramı; teşbih ve sultan imgeleri incelenmiş; Fars ve Türk devlet geleneği, Grek felsefi ve Arap kültür mirasıyla oluşan siyasetnamelerin sentez nitelikleri, eklektik yapıları ve emperyal vizyonları yorumlanmıştır. Siyasetnamelerin birçok temel temanın etrafında ve “epistemik çerçeve” içinde yapılandırıldığı savunulmuştur.

Siyasetname geleneğinde yer alan iktidar, *pastoral iktidar* olarak değerlendirilmiştir. Pastoral iktidar, Ortaçağ’da, cemaat

ve dinsel toplumların oluşmasında etkili olan, insanların varlığını doğumdan ölüme kadar ayrıntılı bir şekilde düzenleyen bir iktidar biçimidir. Pastoral sözcüğü çoban, yönetici, manevi yönlendirici anlamlarına gelir. Papaz anlamına gelen *pastor* kelimesi de aynı kökten türetilmiştir. Pastoral iktidar, kaygı dolu ve dikkatli çobanın, fertlerin her birinin selameti için sürüsünün üzerinde uyguladığı; onları sadece belli bir biçimde davranmaya zorladığı değil, aynı zamanda kendilerini tanınmasını, keşfetmesini, öznelliğini ortaya çıkarmasını sağladığı da düşünülen, sürüdeki her ferdin dünya ve ahiretteki selametini amaç edinen bir iktidar biçimidir. Diğer yandan, pastoral iktidar, hakikat siyasetiyle oluşturulan söylem aracılığıyla fertlerin kendi öznelliklerini kurmalarına imkân verdiği düşünülen; ferdileştirilmiş itaat ilişkileri oluşturan, esas olarak dinsel bir iktidardır (Foucault, 2011: 207-212). Foucault'nun geliştirdiği pastoral iktidar anlayışı, benlik teknolojilerinin uygulanması ile öznel oluşumunun arasındaki ilişkiyi açıklamak için önemlidir.

Üçüncü Bölüm'ün konusu siyasetnamelerde adalet düşüncesidir. Adalet kavramının analizinde, tasavvuf, kelim ve fıkıh bilimindeki anlamı ve kullanım biçimleri dikkate alınmıştır. Siyasetname yazarlarının kullandığı kavramlar, nihayetinde, bu bilimlerin havzasında üretilmiştir. İlk olarak adalet kavramı betimlenip yorumlanmış, bu yapılırken de kavramın ait olduğu varlık bütünü dikkate alınmıştır. Adalet, siyasetnamelerde, sadece devletle ilgili değil, onu içerip aşarak insan ilişkilerini de kapsayan bir şekilde dünyanın maddi düzeniyle ilgili olarak ele alınmaktadır. Bu bölümde adaletin, bizatihi sahip olduğu değer dışında, toplumsal düzeni sağlayan, rıza ve meşruiyet üreten, sonuçları itibarıyla pragmatik bir değere de sahip olduğu vurgulanmıştır. Hükümdarın adaletle ilişkisi ve rolleri, simgeler yoluyla da tartışılmış; simgeler ve teşbihlerin toplumsal yapıdaki işlevleri ve halkın hükümdarı düşünüş biçimine etkisi de yorumlanmıştır. Adalet, Osmanlı siyasal ve kültürel yapısı içinde belli kurumlar aracılığıyla da görünüm kazanmaktadır; bu bölümün değerlendirmelerinden biri de bu kurumların işlevleri ve ideolojik rolleridir.